

MONDATTÖRTÉNETI JEGYZETEK

NYÍRI ANTAL

1. ...nem az, hogy...>...nemhogy...

A *nemhogy* kötőszó keletkezését SIMONYI (A magyar kötőszók II, 144—46) már 1882-ben megmagyarázta; bebizonyította, hogy a *nemhogy* kötőszó olyan hiányos főmondatból és a mellékmondat *hogy* kötőszavából keletkezett, melynek főmondatbeli alanya *nem az* volt, tehát: „*Nem-hogy*=nem az történik, hogy, nem úgy van, hogy, nem elég az, hogy”. És idézi CzF.-t: „oly két mondatot fűz össze, melyek közül a második az elsővel fokozatos ellentétben vagy különbségben áll, s a vezérigét a feltételes módban vonzza”. Az ÉrtSz. részletesen bemutatja a *nemhogy* kötőszó használatát, erre tehát kitérni nem kell.

SIMONYI annak igazolására, hogy a *nemhogy* a főmondat *az* mutatósavának és az állítmány kihagyásával keletkezett a *nem* tagadószó és a mellékmondat *hogy* kötőszavának az összevonásával, jegyzetben Kazinczy levelezéséből és Jókaiából idéz adatokat (i. m. 144—45). Az alábbiakban jóval korábról, két becses XVI. századi adatot idézek e mondattípus eredetibb szerkezetére.

1576. május 22-én Musztafa basa — a többi között — Trautson Jánosnak a következőket írta: „Im mastan jsmeg az egriek jllien dolgot miuellenek hofi Bacy tartomaniahozis mezze vagion, Egörnek talam hyret ha hallottak, nem az, hofi oda zolgaltnak vagi fizettenek volna” (A budai basák magyar nyelvű levelezése 106); 1576. július 21-én Musztafa basa Károly főhercegnek ezt írta: „Ismeg vgian ezenök, az zegeni, török barátoknak kik meg kest sem hordoznak velök nem az hofi valakinek artananak, ket bialokat negi ökföket kikkel fat hordottanak, jwuönek jaronak taplalasara, elviuek” (i. m. 114).

Láthatjuk, hogy ezekben a XVI. századbeli itt idézett mondatokban a „*nem az, hogy...*” szerkezetű alárendelt összetett mondat az előtte levőhöz képest éppen olyan fokozó jelentésű, mint a mai magyar nyelv *nemhogy* kötőszós mondatai a megelőző tagmondatéhoz képest.

Azonban már a XVI. században is megvolt a *nemhogy* kötőszó, bár a NySz. még a XVIII. század végéről sem ismeri; a NySz.-ban nincs a *nemhogy* kötőszóra egyetlen adat sem. Viszont: 1578. szeptember 18-án Musztafa basa a következőket írja Ernő főhercegnek: „...jrtunk vala az tatay kapitannak felöle, de azt jrya hofi *nem hofi* meg adna de oli moggia vagion hozza hofi egi eyel Sambokot Valt, mind szellel futattia...” (A budai basák 160). 1708: PP. *Nem-hogy*: Nedum.

2. ...vagy az, hogy...>...vagy hogy...

A *vagy hogy* az ÉrtSz. szerint népies állandó szókapcsolat (VII, 161): „Alig van gyermek, *vagy hogy* éppen nincs is” (Vas Gereben); Vas Gerebenen kívül még Gárdonyitól idéz példát rá az ÉrtSz.; ez is arra mutat, hogy elsősorban csakugyan a beszélt nyelvnek a kifejezése ez a szókapcsolat.

SIMONYI — úgy látom — nem foglalkozik velem, KLEMM sem, pedig ez a szókapcsolat nem lehet ritka.

Ez is alárendelt összetett mondatból vált ki. 1576. aug. 24-én Musztafa basa Miksának: „... azért fídt. azon keríwk hogi jelöncie meg fídt. mi nekwnk, ha vagione az frighöz valamy kedvetök, es az aiandeknak be kwlde se lezöne auagi nem, vagi az hogi niluan valo hadakozásra vagion akarattok, had mies tuggiuk, mihöz magunkath tartany,” (A budai basák 119). —

De megvan ennek már mai alakja is 1576-ban; szintén Musztafa basa írja, ezúttal Károly főhercegnek: „... azért ha mikor jgaz panazlasokat jrunkis az tieytöknek ellenköző dolgai feleöl, kiknek ellenköző dolgokat ki zamlalhatna meg, lattiuk hogi keues hazon vagion *vagi hogi* nem aggiak jgazan elötökben” (A budai basák 125).

Erre sincs egyetlen egy adat sem a NySz.-ban. Ezzel az állandó szókapcsolattal is érdemes volna részletesen foglalkozni.

3. A *vagy* — *vagy* választó kötőszó eredetéhez

KLEMM szerint a *vagy-vagy* kötőszavas választó mondatok mind kérdő mondatokból alakultak: „A *vagy* választó kötőszó eredetileg kérdő mondat volt, amelytől alanyi mondat függött, ezért a szétválasztott mondat élére kerül. Pl fizetny kell *awagy* akarya *awagy* nem ÉrdyC. 23 Eredetileg így értették: fizetni kell, az *vagy* (= az van, úgy van, az az eset forog fenn, hogy...?): akarja? az *vagy* (= az van? stb.): nem akarja? (Vö. a választó mondatnak kérdő mondatból származtatására: adoth szalagba tyz e vag tyzen eg kalant. 1584 RadvMCsal. III, 127... aztes megírom k.-nek, *wag*-jó lezen *wag* nem. 1549 LevT. 1: 65 Eredetileg: azt es megírom k.-nek, *vagy* (= van az? stb.): jó leszen? *vagy* (= van az? stb.): nem leszen jó?... Vö. a választó viszonyinak kérdő mondattal való kifejezésére még: Élek, halok, szerencsét próbálok...” (Tört. mondattan 426).

Ez utóbbi mondatnak azonban, mely valóban — talán a legősibb csírája a választó mondatnak, nem feltétlenül volt kérdő mondat az előzménye, lehetett az kijelentő mondat is: *Élek, halok: szerencsét próbálok*. Első személyű igei állítmányú, hasonló szerkezetű mondatok eredetileg is kijelentő mondatok lehettek. Viszont: ha 2. személyű volt az állítmány, akkor már lehetett az illető mondat szerkezet kérdő is, mint ahogy ma is inkább csak kérdő: *Jössz? Nem jössz? Én megyek* = 'Akár jössz, akár nem jössz, én megyek'. —

Aligha szükséges kérdő mondat előzményre gondolni a következő választó mondatokat tartalmazó összetett mondatban is: 1545: „zolgalatomnak wtanna kerem kegielmedet minth zeretew azzoniomath hogy kegielmed az farkas bwreketh kwlgie megh *wag* keez *wag* nem keez, ...” (RMNy. II, 60). Ennek az összetett mondatnak a következő része: *wag* keez *wag* nem keez ... — egyáltalán nem valószínű, hogy kérdő mondatokra megy vissza (ti. Vagyon kész? Vagyon nem kész?); sokkal természetesebb kijelentő mondatelőzményekből levezetni őket: 'vagyon kész, vagyon nem kész'. Efféle, kötőszó nélküli választó mondatok ugyanis ma is élnek a népnyelvben: *Esik, nem esik: én megyek*. — Voltaképpen teljesen megegyezik eredetében ezzel a következő választó mondat szerkezet is: 1575: *Vagy* meszsze, *vagy* nem meszsze, de ennekem fel kell mennem (Helt. Krón. 82, NySz.). — KLEMM bebizonyította, hogy a *vagy* kötőszó a létige ragtalan 3. személyű alakja jelen időben (Magy. tört. mondattan 425—26). Abban az időben keletkezett ez a kötőszó, amikor még

nem volt rajta a kijelentő mód jelen idő egyes 3. személyben az *-n* személyrag (vö. GOMBOCZ, ÖM. I. 130). Ebből az következik, hogy a *vagy* választó kötőszó eredetileg olyan mondatból vált ki, melyben más ige nem volt, tehát a fentebb Heltaitól idézett mondat eredetileg így értetett: 'vaygon messze, vaygon nem messze, énnem fel kell mennem'. Azok a *vagy—vagy* kötőszós mondatok, melyekben igei állítmányok vannak, bizonyosan újabbak, már akkor keletkeztek, mikor már a „*Vagy* messze, *vagy* nem messze, de énnem fel kell mennem”-féle három tagú összetett mondatokból a *vagy—vagy* választó kötőszó kialakult.

Ez tehát: 1574: „*Vagy* kődet meg tégedet az te felebarátod, *vagy* nem, de te vgyan meg botsás neki” (Kulcs. Evang. 418, NySz.) viszonylag újabb, mert benne arra utal az állítmány *követ* igei része, hogy ekkor már, mikor az efféle szerkezetű mondatok használatosak voltak, megvolt az *akár—akár* választó kötőszó. Ilyen szerkezetű mondatokat tehát nem szabad felhasználni a *vagy—vagy* kötőszó eredetének a rekonstruálásában, hanem csak olyanokat, melyekből még meglátszik, hogy a *vagy* igei állítmány volt a mondatfejlődés megelőző fokán, vagy pedig az állítmány igei része volt.

4. A moldvai étt 'mikor' időhatározó kötőszó eredetéhez

SIMONYI ZSIGMOND — MUNKÁCSI BERNÁTRA is hivatkozva — (A magyar kötőszók III, 28—9) foglalkozott ezzel a különös kötőszóval, és voltaképpen rátapintott az eredetére is. Molnár Anna balladájának egyik, 1874-ben Klézsén (Moldva) lejegyzett, a többtől erősen elütő változatából (Nyr. 3: 336) ismeri SIMONYI is:

Sémmi sém a, jámbor gazda,
Nyizsd ki ajtódot szavamra.
Műk es csak ullyanok voltunk,
Étt kicsi gyermekék voltunk.

Idézi SIMONYI is a közlő Petrás Incze Jánosnak az *Étt* szóra vonatkozó jegyzetét: „*mikor* helyett használja ma is minden öreg és ifjú” (uo.). Eredetéről a következőket mondja: „Gondolhatnánk MUNKÁCSIVAL (I. SIMONYI, Tanulm. az egy. nyt. társ. k. 81. 1.) az *itt* mutatószó régibb alakjára...” Majd jegyzetben (A magy. kötőszók III, 29) még a következőket mondja: „Ép úgy lehetne az 'ekkor' jelentésű székely *e-helyt*, **ejt* rövidülése, vö. *ajt*=*ahajt*, a helyt Népk. Gy. I, 157”.

Az alábbiakban megerősítem MUNKÁCSINAK és SIMONYINAK azt a véleményét, hogy ez az *étt* 'mikor' csakugyan az *étt*~*itt* változata. Talán a vesszővel a magánhangzó zártságát akarta jelölni a közlő, de az is lehet, hogy a nyomda közölte ezt az adatot *Étt*-nek, mivel a nagybetűt nem tudták ponttal jelölni, mint a *gyermekék* zárt *ë* hangját.

Hogy ez a moldvai *Étt* 'mikor' csakugyan az *étt*~*itt* változata, azt nagymértékben valószínűsíti az a tény, hogy palóc nyelvjárasterületről, a Mátra vidékéről több adat is van az 'ekkor, erre' jelentésű *itten* határozószóra: „*Itten* a királyfit gond ütte, hogy ki ehetyi még ez eő ételit”. — De megvan Veszprémben is, csak hogy ott az *itt* felvesz még egy locativusi *-t* ragot: „*Ittet* levelet küdőznek mindenfelé a doktoroknak” Veszprém m. Csetény Nyr. 18: 375. MTsz.

Mivel a palóc nyelvjárásban az *itten* 'ekkor', 'erre' jelentésű is, hasonlóképpen a csetényi *ittet*, a moldvai *étt* pedig 'mikor' jelentésű kötőszóként volt használatos (ma már valószínűleg kihalt), vagyis három, egymástól távol eső nyelvjárasterületen

van vagy volt az *itt* helyhatározószó változatának időhatározói jelentése, valószínű, hogy a klézsei *Étt* 'mikor' ősmagyar kori kifejezés abból az időből, mikor még a honfoglalás előtti török eredetű *kor* és *idő* szavakból nem alakultak ki a *mi-koron* > *mikor*, *mi-időn* > *midőn* időhatározó kötőszók. Föltehető, hogy az *itt* és változatai régen szélesebb körben volt használatos időhatározói funkcióban. Ezt látszik igazolni az is, hogy az *itten* a Mátra vidékén 'ekkor, erre' jelentésű, Veszprémben ugyanaz a jelentése az *ittet* elemismétlődéses határozószónak, és Moldvában *étt* = 'mikor'.